

תשובת גלות העולמות

ש"י אגמון

"וחיבור הזה נקרא בשמו "נצח ישראל", והטעם מבואר למעלה בתחילת חיבור "גבורת ה'" כי בחיבור הזה יתבאר כי השם יתברך נתן לישראל הנצחיות ואינם כלים חס ושלום בגלותם. גם כן יתבאר כי יש אל ה' יתברך הנצח, שיהיה מנצח מלכות גוג ומגוג, וכדכתיב: "ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה", אמן כן יהי רצון במהרה בימינו'.

הקדמה

'נצח' מתאר את האין סוף, והמהר"ל קובע כי הקב"ה נתן לישראל הנצחיות. מה המשמעות של קביעה זו המתממשת בעולם הזה - בעולם המאופיין ב'זה' - במגבל, בסופי?

המהר"ל, בספרו נצח ישראל, פורש לפנינו שיטה שלימה, העוסקת בפרדוקס המהווה את המציאות - 'נצח' מחד ו'סוף' מאידך, כשהוא דן ומברר את היחס העדין והבעייתי שבין הפיזי והמטאפיזי, בין השכל והחומר, בין ישראל לאומות, ומגלה שגלותו וגאולתו של עם ישראל, היא בבואה של גלותו וגאולתו של העולם הזה. כרגיל, בלימוד מהר"ל, כדי לפרנס את דבריו העשירים במקום אחר יש לשאוב מתורתו הפרושה בספריו הנוספים, כדי לעמוד על שיטה כוללת יותר.

אין הכוונה לפרש את דברי המהר"ל על פי סדר הפרקים שבספר "נצח ישראל" (למרות שהפרקים בנויים בהדרגתיות באופן נפלא, מברור שורש סיבות הגלות ותוצאותיה, ועד לברור מלכות מלך המשיח), אלא לנסות ולהאיר נקודה מרכזית הצפונה בו וחוזרת בספרים נוספים של המהר"ל - שורש הסיבות לגלויות כולן בגלות העולם הזה עצמו.

האם האדם חידש את הגלות בעולם כתוצאה מחטאיו, או שמא נולד האדם לתוך עולם של גלות, המייחל להיגאל על ידי מעשי האדם המשולבים בהנהגה האלוקית?

האם מושגים כמו: תשובה וגאולה, היו רלוונטיים לאדם הראשון, או שמא תפקידו היה לשמור על הקיים?

1. הקדמה ל'נצח ישראל'. כל המקורות להלן מספרי המהר"ל, הנם על פי מהדורת "יהדות". כמו כן, כל הציטוטים הנם מהספר נצח ישראל, כל עוד לא צויין אחרת.
2. שכן ביאר המהר"ל בהקדמה, שהקב"ה נתן את הנצח לעם ישראל, ולכן ישראל מתקיימים לנצח ואינם כלים בגלות. אמנם המהר"ל נותן פרשנות נוספת למילה 'נצח', שאינה רק ביטוי לזמן בלתי מוגבל, אלא גם לניצחוננו של הקב"ה על מלכות גוג ומגוג, כלומר, זו תכנית אלוקית שאת סופה קובע הקב"ה וישראל משובצים בה.

מדברי המדרש משמע שתפקיד האדם לשמור על הקיים:

"בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הם, כל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי".³

לפי המדרש משמע שהעולם נברא שלם, ומי שהביא את הגלות לעולם היה אדם הראשון, שחטא' כשאכל מעץ הדעת, וכתוצאה מכך התחדשה התשובה, המאפשרת לתקן את החטא, שסדק את הבריאה ופגע בסדר הקמאי שבו נבראה, ולהשיבה לראשיתה.

קביעה כזו מרוקנת מהאדם את העוצמה שניתנה בו כשנברא בצלם אלוקים, את זכותו להיות שותף פעיל במעשה בראשית ומותירה אותו בתפקיד 'שומר הגן'.

מה המשמעות של נתינת הדעת שלא להחריב ולקלקל את העולם? הרי האדם נולד לתוך גן העדן, ומדוע שירצה לקלקלו? מה גרם להסיטו מהאידיליה השוררת בגן עדן אל החטא, שבקבותיו באו הגירוש והצער?

א. 'דיעת ההפכים

המהר"ל פותח את פרק א בקביעה הבאה:

"הדבר הטוב נודע מהפכו ידיעה אמיתית, וכן כל הדברים נקנה הידיעה בהם מן ההפך, כי מן מראה שחור יכול לדעת מראה הלבן שהוא הפכו... ובשביל זה אמרו בערבי פסחים⁴ בהגדה מתחיל בגנות ומסיים בשבת, ולמה מתחיל בגנות? רק שמפני שאין לשבח הכרה אמיתית רק מן ההפך. ולכן, אין לפרש עניין הגאולה האחרונה, אם לא שנבאר עניין הגלות והחורבן, שבזה יודע הטוב והתשועה שאנו מקווין".

המהר"ל מדריך אותנו הדרכה כללית, שאת מה שאנו חפצים לדעת ניתן לדעת ולהכיר באופן עמוק אם נדע את הפכו, ולכן אם אנו רוצים לעמוד על עניין הגאולה, אנו צריכים לברר קודם את עניין הגלות. ובאמת העולם עצמו בנוי ומורכב מהפכים.

נקודת המוצא, לכאורה, היא שהמהר"ל כתב את דבריו בתקופת גלות, ולכן אם נדע עד כמה מבטאת הגלות מציאות של חיסרון והעדר, ממילא נוכל להתמלא בצפייה לשלם ולקיים. כלומר, היות וכבר קיימת גלות, עלינו להבין את הבעייתיות שהיא יצרה, ועל ידי כך להבין מה יתוקן כשהיא תסתיים ותבוא הגאולה.

3. קהלת רבה פרשה ז, כח.

4. כפי שניתן להסיק לכאורה מעיון ב"נתיב התשובה" בפרק ב: "דע לך, כי התשובה היא לאדם מצד כי האדם נברא בתחלתו בלא חטא. וכאשר שב אל ה' יתברך, או האדם חוזר אל התחלתו". וכן בפרק ד: "האדם בעצמו שב אל התחלתו כמו שהיה בלא חטא ועון, כמו שהיה האדם בתחלת בריאתו, ולכן יש כאן סילוק העון".

5. פסחים קטז, א.

המהר"ל קובע: "הגלות הוא שינוי ויציאה מן הסדר", ולכן אם נבין שהמציאות שעם ישראל מפוזר בארצות נכר היא מצב לא טבעי, אי סדר של המציאות, ממילא נדע מהו מצב בריא וטבעי של גאולה - "ולכך מן הגלות נוכל ללמוד על הגאולה".⁶ וכל שנותר לברר הוא: מהי הסיבה לגלות? מה גרם לאי הסדר? והתשובה הפשוטה, לכאורה, היא: החטא - "סיבת הגלות מבואר בעצמו שהוא החטא שגרם כל זה".⁶

אך את המהר"ל מעניינות שאלות נוספות - מה גרם לכך שיתאפשר החטא? מדוע באומה הישראלית, המאופיינת בעוצמות רוחניות, אלוקיות, אפשרי חטא? כיצד מאבות צדיקים יצאו בני משחיתים?

המהר"ל מחפש את שורש הסיבות לחטא - "אך סיבת הסיבה נעלם ממנו", שהרי אם חפצים אנו בברור עמוק, לא נוכל להרשות לעצמינו קיצורי דרך המספקים טיפול קוסמטי וחייוני בסימפטומים, אלא נדרש לחפירה, שיהיה בכוחה לחשוף את השורשים. מתוך החיפוש אחר שורש הסיבות לגלות ישראל, מגלה המהר"ל שורש הגלויות כולן - גלות העולם הזה.

ב. שורש סיבת הגלות

שיטתו המתודית של המהר"ל, בפורשו לפני הקורא את משנתו, ראויה לעבודת מחקר מקיפה, ונראה שחלק ממנה מבוסס על דרך הסברה הדרגתית, כשבראשיתה נשאלת שאלה נוקבת המבוססת בדרך כלל על פסוק מספר משלי או מאגדות חז"ל, והתשובה מתבררת בשלבים, כשבתחילה ניתנת תשובה חלקית ורק לבסוף תשובה שלימה יותר.⁷ נראה ששיטה זו תואמת את דרך התבוננותו של המהר"ל על העולם: "כל הויה היא מתהוה מקצת אחר מקצת".⁸

בפרק א הסביר המהר"ל שממצב הגלות, שאינו טבעי, נוכל לדעת שתהיה גאולה, משום שכל מצב לא טבעי הוא מצב זמני והזמני לא יתמיד, ואנו מובטחים שהמצב הנורמאלי ישוב לקדמותו. אך תוך כדי עיסוק בפרק ב בשורש סיבת הגלות, אנו מתרוממים לתפיסה עמוקה יותר בהבנת מהות הגלות, וממילא בהבנת הגאולה הבאה בעקבותיה. העולם הזה מורכב מחומר ורוח -

"העולם הזה יש בו שני דברים, כי הוא עולם גשמי כאשר ידוע ומצד הזה אין בו קדושה, ומכל מקום אי אפשר שלא יהיה העולם הזה בו מדרגה קדושה בדבר מה... ומפני זה העולם אשר הוא בעל גשם יש בו בחינה נבדלת בלתי גשמי".¹²

6. פרק א, עמוד ט.

7. שם, עמוד י.

8. פרק ב, עמוד יא.

9. שם.

10. כך שמעתי מפרופ' גרוס.

11. נצח ישראל פרק לב.

12. פרק כא, עמוד קו.

'גשמי' הוא תאור לכל הפיזי, אשר בגלל היותו מוחש הוא משלם את מחיר המוגבלות. זוהי תפיסה מהפכנית שהמהר"ל מאמצה גם בעיסוקו בענייני מידות האדם¹³, ולפיה דווקא בעל החומר הוא המוגבל. 'נבדל' הוא תאור למטאפיזי, לרוחני המופשט מגשם.

יסוד מרכזי במשנת המהר"ל הוא שהעולם הזה מאופיין בשניות. שהרי אחד יש רק אחד - הבורא, ולכן כל מה שנברא ממנו אינו יכול להכיל שלמות, שכן רק הקב"ה הוא שלם. ואם נחשוב שבכך אנו מגבילים את כל יכולתו של הקב"ה, שהרי לא ברא עולם שלם, אזי נבהיר: בריאת העולם היא גילוי הענווה של ה' יתברך, שהגביל, כביכול, את אורו בבריאת עולם הזה. כי אם היה חפץ בעולם מושלם לא היה צריך לברוא בריאה, שהרי הוא המושלם הכולל הכל, המאוחד והנצחי. ולכן משמעות המחשבה על בריאת עולם מושלם היא שהקב"ה "ישכפל" את עצמו - והרי הוא כבר כולל הכל. והיות ורק ה' הוא אחד, לכן כל מה שיברא ממנו יעמוד בסימן השניות - אי השלמות המתאפיינת במספר 2 המבטא חלקיות (שהרי רק האחד אינו ניתן לחלוקה)¹⁴. לכן העבודה הזרה ביותר תהיה ייחוס של שניות לבורא. אליבא דמהר"ל משמעות השניות היא עולם שבו קיימים ניגודים - עולם של הפכים¹⁵.

חומר ורוח, ובטרמינולוגיה של המהר"ל - גוף ושכל, חומר וצורה - הם הביטוי לשניות השוררת בעולם והמהווה אותו. היא זו שיוצרת שני קטבים אליהם יכול העולם להימשך, האחד הוא החומר המוגבל בזמן ובמקום, מה שייגרור בעקבותיו כל החסרונות והנפילות, והשני הוא הרוח השואף להתעלות אל מעבר למגבלות הזמן והמקום, אל האלוקות האין-סופית.

בפרק ב מונה המהר"ל שתי סיבות מדוע דווקא עם ישראל נמשך אחר יצר הרע:

א. היות ומעלתם של ישראל עליונה מאוד יותר משאר בני אדם, ולכן נחשב להם דבר זה כאילו הם יוצאים מהסדר והשיעור הנורמאלי של העולם, ולכן דבק בהם יצר הרע¹⁶, מכיון שהעולם הזה מוגבל ומצומצם ולכן הוא מתנגד למעלת ישראל הגדולה מיכולת הקיבול שלו. ובלשון המהר"ל:

13. למשל בנתיב התורה פרק ב, עמוד י': "הגשם (כל דבר שהוא גשמי) יש לו רחקים מוגבלים (החומר תחום בגודל - יש לו גובה, מסה וכו') וזהו מידת גס רוח שהוא מגביל עצמו בגדלות לומר כי כך גדול הוא".

14. עיין בעיקר השני של הרמב"ם בהקדמתו לפרק "חלק".

15. למשל עיין בדבריו בנתיב השלום פרק א, עמוד ריג: "כי ה' יתברך עושה שלום בין כל הנמצאים, ואם לא היה ה' יתברך עושה שלום בין ההפכים שהם בעולם אין העולם מתקיים. כי הנמצאים יש בהם ההפכים, והוא יתברך כולל את הכל, ומצד ה' יתברך אשר הוא כולל את הכל שלום ביניהם".

16. בנתיב 'כח היצר' פרק ב, עמודים קכד-קכה, כותב המהר"ל: "האדם הזה הוא נברא חסר בעצמו וכל חסרון הוא רע ולפיכך משתוקק האדם אל הרע תמיד. אבל מי שהוא בשלימות ואינו חסר אי אפשר שישלוט בו היצר הרע... ומה שאמרו כי בתלמידי חכמים הוא מגרה ביותר מהכל, דבר זה ידוע למבינים, כי אף כי התלמיד חכם הוא שלם, שהרי הוא שכלי, אל יקשה לך דבר זה, כי אורבא, התלמיד חכם במה שהוא נכנס למעלה השכלית ועם כי השכל במה שהוא שכל הוא דבר שלם, אבל לא ימצא שלימותו בכל, וזה כי אין העולם הוא הכל שכלי, ומציאות שלו מציאות חסר מאוד במה שהוא אינו הכל... וכן ישראל יש להם המעלה העליונה האלהית, ומעלה זאת אין להם בשלימות, כי אי אפשר שתהיה להם המעלה העליונה בשלימות בעולם הזה, ולפיכך דבק בהם בעולם הזה החסרון גם כן כפי עליו מעלתם וגודל מדרגתם".

"מי שיש לו מעלה גדולה יותר ממה שהוא לשאר אדם, נחשב דבר זה כאילו הוא יוצא מן הסדר והשעור, ובשביל זה דבק בהם כוח אשר הוא מבטל מעלתם אשר הוא חוץ מן שעור המוגבל"¹⁷.

נראה לעניות דעתי, שאין כוונת המהר"ל לכות מאגי המתנגד לישראל ולכל דבר שבקדושה, אלא לתיאור מצב הנובע ממבנה העולם החומרי והמצומצם היוצר מעטפת המסוגלת להכיל בתוכה את מה שמתאפיין במגבלות החומר. מבנה זה יוצר מתח וניכור לכל מה שקיימת בו מעלה גדולה יותר, מעלה אלוקית. הסדר והחוקיות של העולם הזה כפופים למגבלות הטבע, ועם ישראל ותלמידי החכמים מבקשים להכניס לתוך גבולות העולם סדר אלוקי (סדר שכלי) בלשון המהר"ל, כך שנוצר מתח המחדד את השוני שבין ישראל ותלמידי החכמים המייצגים את הסדר האלוקי, לבין העולם הזה שבו שורר סדר טבעי.

עם ישראל אינו רוצה להרגיש מבודד בעולם. קשה לשאת בזכות הנובעת מ"אתה בחרתנו" וגורמת ל"המבדיל... בין ישראל לעמים". וכך קשה לתלמיד חכם להיות נבדל בשל מעלתו מיושבי הקרנות ועמי הארצות הסובבים אותו. לכן נוצר דחף פנימי לויתור על הייחוד, על השוני, המתבטא ברצון 'להשתחרר' מהמעלה המיוחדת כדי להיות שווה לכולם ולא להיות חריג - לא לצאת מהסדר אלא 'להיות בסדר'. זו התגלמותו של היצר הרע המתגרה דווקא בבעלי המעלה ומבקש לבטלה מהם.

ב. היות ויש לישראל מעלה עליונה, בעולם הזה המצומצם, אין להם יכולת לממש את מעלתם בשלמות -

"ולפיכך אותם שיש להם מעלה העליונה כמו ישראל וכמו תלמידי חכמים, אי אפשר שיהיה להם את המעלה בשלמות הגמורה, ודבר שאינו בשלמות דבר זה נחשב חסרון לגמרי"¹⁸, הוא היצר המביא אותו אל הרע אחר שאין המעלה שלו הוא בשלימות... אבל ישראל יש בהם המעלה העליונה שהם בני אלהים יותר מכל האומות, ומעלה עליונה זאת אין להם בשלימות הגמורה, שאלו היה להם אותה מעלה עליונה בשלימות היו מלאכים לגמרי"¹⁹.

ובפרק מו כותב המהר"ל:

"עולם הזה אשר אנחנו בו אינו בשלימות, אפשר בו החטא שישנה האדם דרכו לחטוא"²⁰.

17. פרק ב, עמוד יג.

18. למשל, דבר שהוא שלם קשה לשבירה, אבל בדבר שנוצר בו סדק, או שמלכתחילה נוצר סדק הוא קל יותר להשבר, משום שהסדק מתפשט בו במהירות עד ששוברו לגמרי. עיין בנתיב השלום עמוד רטז: "אין ספק כי הכלי שהוא שלם קשה לשבור אותו בשביל שהוא שלם, ומיד כאשר מתחיל בו שבר אז מקבל עוד שבירה, כי דבק בו החסרון".

19. פרק א, עמוד יד.

20. עמוד קפב.

דווקא למי שידוע שמעלתו לא תושג בשלמות, 'קורץ' היצר הרע ומנסה לפתותו בתחליפים קטנים המספקים שלימות²¹, אפילו רוחנית, באופן מידי ועכשווי דבר המעיד דוקא על קטנותם.

ומסכם המהר"ל: "ושני הדברים אשר אמרנו הכל ענין אחד כאשר תבין"²². הסיבה הראשונה מתמקדת בישראל, שמעלתם יוצאת חוץ לשיעור וסדר העולם הזה, והסיבה השניה מתמקדת בכך שבעולם הזה לא יכולה להופיע מעלת ישראל בשלמות, וענין אחד - לעם ישראל הנושא את דגל האלוקות בעולם יש קשיי קליטה, הסתגלות וקיום בעולם הזה הצר מלהכיל את רום מעלתם של ישראל. קביעה זו משמשת את המהר"ל לאורך עיסוקו בבירור מהות ומשמעות החטא בישראל, הנובע ביסודו דווקא ממעלתם של ישראל, עד כדי כך שאומר המהר"ל: "כי ישראל מוכנים לנפילה מצד עצמם"²³.

דברים אלו מבוארים בפרק ב:

"ולכך תמצא בחינה אחת בישראל שהם אלהיים ביותר כי נמצא בהם המעלות האלהיות כולם, ומצד אחד תמצא בישראל בחינה אחרת הוא הרע, כי מפני אשר דבק בהם החסרון לפי מעלתם האלהיים ימצא בהם התשוקה אל הרע, כי לפי גודל מעלתם נחשבו חסרים במעלה שראוי להם"²⁴.

ולפני כן כתב:

"משל למה הדבר דומה? לשכל האדם שימצא בו הטעאה ושובש יותר ממה שימצא לחוש העין, ודבר זה מפני שהשכל אינו טבעי ודבק בו החסרון יותר, כי הוא עומד באדם הטבעי אבל כח הראות אינו בעל חסרון כל כך, ומפני זה אין לומר שהשכל הוא פחות, אבל הטעות שנמצא בשכל הוא למעלתו ולרוממותו".

האם משמע מכאן שעולם הזה אינו מתאים לישראל?

ג. העולם הזה אינו מיוחד לישראל

המהר"ל מדגיש פעמים רבות בספר "נצח ישראל"²⁵ שהעולם הזה אינו מיוחד לישראל. קביעה זו יוצרת פרדוקס, שכן מצד אחד כותב המהר"ל: "ישראל הם עיקר הנבראים בעולם"²⁶, ומצד שני: "ישראל אין ראוי להם עולם הזה ואין עיקר חלקם בעולם הזה הגשמי, רק ישראל כל מעלתם ומדרגתם שהם נבדלים מן הגשמי, ואיך יעלה על הדעת שיורשים עולם הזה

21. המהר"ל לא 'מתרגש' כלל משלימות ננסית, אדרבה, בפרק יט עמוד קב-קג הוא מסביר את השאלה המפורסמת מדוע 'צדיק רעע לו רשע וטוב לו' על פי מזמור צב בתהלים, בו נמשל הרשע לעשב המשיג שלמותו במהירות - מה שמעיד דווקא על קטנותו, לעומת הצדיק הנמשל לעץ התמר המתנשא מעלה ודווקא בשל כך צומח באיטיות. לדברים גדולים דרוש תהליך ארוך שיביא לשלמותם.

22. פרק ב, עמוד יד.

23. פרק יג, עמוד פ. לבירור המושג 'מוכנים' עיין לקמן בהערה 68.

24. עמוד יד.

25. בעיקר בפרקים טו-יז.

26. פרק טו, עמוד פו.

הגשמי²⁷. וממשיך המהר"ל בדבריו: "שאיין ראוי עולם הזה שאינו קדוש שהוא גשמי ואין בו הקדושה האלוקית, אין ראוי להם, רק עולם הבא הוא עולם הקדוש הנבדל ראוי להם"²⁸. ומסכם המהר"ל את הפרק בדברים מבהילים: "ישראל הם דווים וסחופים ומטורפים בעולם הזה, בשביל שאין כדאי להם עולם הזה, ויש להם התנגדות בעולם הזה"²⁹!

אבל לאומות יש כח ושלטיה בעולם הזה, משום שאינם שייכים אל הנצח אלא אל הסופי. כך עלו בקול רעש גדול מעצמות רבות: מצרים, אשור, בבל, יון, רומא ואחר כך נפלו ופינו את זירת העולם למעצמות אחרות, בהותירן אבק דרכים מעל דפי ההיסטוריה, ואילו עם ישראל הנצחי נשאר חי וקיים. ובספרו "נר מצוה" כותב המהר"ל:

"שיש כאן חסרון בבריאה עצמה... מצד חסרון העולם שהוא עלול... שאי אפשר שיהיה הבריאה בשלימות הגמור כי בו חסרון... ומצד החסרון הזה שהוא בבריאה עמדו הד' מלכויות"³⁰.

אלא שבאמת אין סתירה, והמהר"ל מדגיש שעולם הזה אינו מיוחד, אינו עיקר³¹ לישראל, שכן מדריגת ישראל היא מדריגת העולם הבא, ומעלתם ושלמותם תושג רק בעולם הבא. אך אם מעלת ישראל מושגת רק לעתיד לבא, מדוע אי אפשר היה לברוא את העולם מלכתחילה במדרגת עולם הבא?³²

ד. פרוודור וטרקלין

לאחר שבפרק טו הסביר המהר"ל שהעולם הזה אינו מתאים לישראל, וישראל לא יכולים לקבל בעולם הזה רוב טובה, אומר המהר"ל, שגם רוב פורענות עד כדי אבדון אין ישראל מקבלים, ונימוקו עמו: "ובעולם הזה צריך האדם לתקן עצמו אל עולם הבא, ולכן הם ישראל צריכים להיות מקוימים בעולם הזה"³³. וכן מבואר בפרק יט: "כי העולם הזה נברא בשביל עולם הבא שיהיה האדם מכין עצמו בעולם הזה לעולם הבא, לכך יש להם (לישראל) קיום בעולם הזה"³⁴.

לכאורה, דברי המהר"ל מבוססים על מאמרו של ר' יעקב במסכת אבות: "העולם הזה דומה לפרוודור בפני העולם הבא. התקן עצמך בפרוודור כדי שתכנס לטרקלין"³⁵. כדי להגיע אל

27. שם.

28. שם, עמוד פז.

29. שם, עמוד פט.

30. עמודים ז-ח.

31. כפי שברור שהגשמה היא המרכזית באדם ואין עיקרה בעולם הזה, אך ללא גשמה בעולם הזה אין כלל קיום.

32. אין כוונת השאלה לברר מדוע רצה הקב"ה לברוא עולם (שאלה זו נידונה בהרחבה במשנת הרמח"ל בספריו "דעת תבונות" ו"דרך ה'"), אלא מתוך נקודת מוצא שאכן רצה בכך, מדוע נברא עולם הזה כתחנת מעבר לקראת עולם הבא.

33. עמוד פו.

34. עמוד קא.

35. ד, יז.

העולם הבא, יש לעבור דרך עולם בו מכין האדם את עצמו, כדי שיהיה ראוי להיכנס לטרקלין. מצד אחד העולם הזה צר ומיצר מאוד לישראל, משום שעולם הזה גשמי וישראל שכליים, אבל מצד שני עולם הזה נצרך ומחויב כדי לאפשר כניסה אל העולם הבא. ולכן מובטחת נצחיותם של ישראל בו, אחרת לא יוכל העולם הזה להגיע אל עולם הבא, כפי שיבואר לקמן.

ה. ההעדר קודם להווייה

יסוד מרכזי במהר"ל, שלפני כל הווייה קודם העדר, שכן קודם שהייתה הווייה לא הייתה כלל מציאות, היה ואקום, ריק, ונמצא שנוצר 'ש' מ'אין', כלומר מתוך ההעדר נוצרת הווייה חדשה, ומשום שמתוך ה'אין' נוצר ה'יש', הוא מתהווה בשלבים עד שיגיע למעלתו השלימה. זהו חוק יסודי שעליו מבוסס העולם הזה. בביאורו למסכת אבות מסביר המהר"ל באריכות ובבהירות יסוד זה:

"ואל יקשה לך למה צריך אל עולם הזה, יברא עולם הבא בלבד. כי דבר זה אינו קשיא, כי חסרון העלול הוא נראה בעולם הזה שהוא התחלה ואחר כך יושלם. כי אף שראוי מצד הפועל³⁶ שתהיה הפעולה מתיחסת בשלמותה אל הפועל, דבר זה מצד הפועל, שכל פעולה ראויה שתהיה מתיחסת אל הפועל, אבל מצד הפעולה עצמה שהיא עלולה, הרי מצד עצמה ראוי לה ההעדר, שהרי היא נמצאת אחר שלא היתה, ולפיכך תחילת יציאתה אל הפועל הוא בחסרון והוא העולם הזה, עד שיש לפעולה התקרבות אל ההעדר שהוא ראוי אל הפעולה מצד עצמה. ולפיכך נולד האדם מטפה סרוחה עד שקרוב האדם אל ההעדר הוא יום המיתה וזהו עולם הזה, ואחר כך בא העולם הבא ואז יש לפעולה התיחסות בשלימותה אל הפועל. ודומה בזה אל האדם הנולד, שבא לעולם אחר שלא היה נמצא כלל, ומפני שבא לעולם אחר שהיה נעדר, די בזה שהוא קטן ופחות, ואחר שהתחיל לגדל עד אחר כך יתרומם, וכן הוא העולם אין ראוי³⁷ שיהיה העולם הבא בתחילה. וכי אפשר שיהיה בריאת האדם בתחלתו בשלימות, או שיהיה האילן גדל בתחילתו בשלימות גדול? אבל בתחילה הוא קטן ואין לו המעלה שמגיע אליו בסוף... ומפני כך אמר העולם הזה דומה לפרוודור, שאין הפרוודור רק התחלת הטרקלין, שאין ראוי לבנות הטרקלין מבחוץ ולא היה דבר לפניו כלל, אבל יש לבנות דבר שהוא קודם הטרקלין ואחר כך הטרקלין, וזה ראייה ומופת על העולם הזה שאינו רק התחלה בלבד,

36. מצד הפועל - מצד הקב"ה, שהוא שלם בתכלית השלמות, הייתה הפעולה - הבריאה - ראויה להיות בשלמותה. אבל מצד שהיא נברא, שנוצרה ממה שלא היה, דהיינו מהעדר, ראוי לה להתפתח בשלבים עד שתושלם, שהרי רק הקב"ה שלם, וכל השאר הוא חסר, אלא שהקב"ה נתן לבריאה אפשרות להשלים את עצמה.

37. "אין ראוי" אצל המהר"ל, משמעותו בדרך כלל: אי אפשר.

שאינן העולם הבא הוא התחלה רק העולם הזה הוא התחלה, והתחלה הזאת מן העולם הזה בו אפשר לתקן עצמו שיגיע לעולם הבא"³⁸.

כדי להגיע אל השלמות, צריך לעבור תהליך מדורג, שמתחיל מהעדר וחסרון ומתקדם באיטיות אל היעד הנכסף.

המהר"ל פורס לפנינו שיטה, הרואה בעולם הזה ובעולם הבא רצף אחד ארוך של עולם אחד המתהווה בשלבים, המתקדם באופן מתמיד מה'זה' אל ה'בא'. עולם הבא אינו עולם חדש שתפקידו לשלול את העולם שקדם לו, אלא להיות התוליה הבאה בשרשרת של עולם הנגאל מההעדר והחיסרון הקמאיים שבו אל שלמותו, המשתלמת ככל שמצליחים להתגבר על חסרונותיו, ולרוממו מגבולות החומר הצרים בהם הוא נתון.

באחד מתירוציו³⁹ לשאלה המפורסמת מדוע לא מוזכר בתורה העולם הבא, משיב המהר"ל, שעולם הבא הוא המשך⁴⁰ ישיר של העולם הזה, ומי שפועל בו על פי הצו האלוקי מאפשר את המשך קיומו בו, דהיינו המשך ההתקדמות אל העולם הבא, ומי שמתנהג בניגוד לו "יוצא מהמשחק", ולא ניתנת לו האפשרות להמשיך ולהתקדם מחיל אל חיל אל העולם הבא.

נראה שדברי רבי חייא רבה, שגאולתן של ישראל צועדת קמעא קמעא⁴¹, נכונים גם ביחס לגלות בה נמצא העולם הזה, וגלות ישראל היא כבואה לגלותו של העולם כולו.

העולם הזה צועד קמעא קמעא עד שיגיע אל השלב הבא - העולם הבא, משום שאין קיים כלל מצב שבו דבר שנוצר ונברא מוצא עצמו שלם כבר בלידתו. העולם פועל על פי תורת השלבים, וכל התקדמות בציר השלבים מקרבת אותנו אל גאולת העולם, אל השלב בו תושלם הבריאה. זו היא גאולת גלות העולם הזה.

מי שאחראי לקידומו של העולם הזה אל הבא הוא עם ישראל, שניחן ביכולות אלוקיות מיוחדות. עם הנושא בתוכו סגולת עולמים, שאף על פי שהוא הושם בזה העולם הוא שייך אל הנצח, ובכוחו לקדש ולרומם את העולם ממדרגתו הגשמית למדרגת העולם הבא הנבדלת, הרוחנית. לכן מדגיש המהר"ל שעולם הזה אינו מיוחד לישראל שמדרגתם גבוהה ממנו ומתאימה לעולם הבא, אבל פשוט שעולם הזה אינו יכול להתקדם ללא ישראל שיופיעו בו ודרכו את המדרגה האלוקית העליונה שלהם, וירוממו את העולם הזה בו שולטת השניות לעולם בו מתגלה אחדות ה' - "ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד"⁴².

38. דרך חיים פרק ד משנה יז, עמוד קצו.

39. הקדמה ראשונה לגבורות ה': "שבשמירת תורה ומצוותיה זוכה לאורך ימים, שלא יהיה נפסד. כי החטא מביא לאדם הפסד, ובקיום המצוה זוכה לאורך ימים. שזה נזכר בתורה תמיד 'והארכת ימים', 'ולמען תחיון'. וכאשר יהיה לו חיים אז מעצמו בא לעולם הבא שהוא יהיה בסוף. ואם לא ישמור התורה לא יהיה לא אריכות ימים ויגיע לו המיתה ואיך יבוא לעולם הבא".

40. בגבורות ה' פרק ח, עמוד נ כתוב: "שהעולם הבא בא אחר העולם הזה ונמשך אחריו".

41. ירושלמי ברכות א, א; ירושלמי יומא ג, ב.

42. עובדיה א, כא.

1. "יסורים שבדרך

בפרק ב כותב המהר"ל:

"והעולם הזה יקבל מדריגה עליונה יותר, עד שיהיה הכל בשלימות, ולא יהיה לה (למדריגה) חסרון בעולם הזה מהעולם הבא"⁴³.

מה קורה בשלב הביניים עד שיגיעו ימות העולם הבא?

בשלב הביניים נמתח העולם משני צדדיו - מצד אחד מוטבע העולם הזה בחומר המושך בכוח כבודו את האדם מטה, מצד שני שואף הוא להשתחרר אל הרוח האין-סופית הגואלת - ימות העולם הבא. כפי שבארנו לעיל, מצב זה הוא שורש הסיבות לחטא בעולם ובמיוחד בישראל, הנובע מהמתח בין מציאות חסרה לבין הקדושה, המנסה לפלס דרכה דרך מיצרי החומר של העולם הזה:

"כי העולם הטבעי מתנגד לעולם אלקי... עד לעתיד שיהיה העולם חדש" ושוב לא יהיה לו התנגדות כלל ולא יתייטר עוד"⁴⁴.

מהו ה"ברית התיכון" המסוגל לחבר את העולם הזה והעולם הבא ולרומם את החומר שבזוה' אל הרוח שבבא'?

2. לתקן עולם

המהר"ל קובע, כי רק על ידי התורה ניתן לחולל את המהפך, ורק עם אחד מתוך כל עמי האנושות מסוגל ומותאם לתורה - עם ישראל, וכך כותב המהר"ל בפרק י:

"כי העולם הזה הוא פלטרין של מלך וישראל הם מפתח של פלטרין, שאם אין ישראל הרי דומה לפלטרין שהוא סגור. וכאשר הפלטרין סגור אין הפלטרין משמש כלום ולא נקרא בית, כי אין לו פתיחה. כך אם אין ישראל, אין הפלטרין שהוא העולם משמש כלום והוא סגור"⁴⁵.

וביחס לתורה:

"ענין זה שהיתה נתינת התורה לישראל השלמה לבריאת עולם, ואם אין קבלת תורה הבריאה בטילה והיא תוהו ובוהו"⁴⁶.

ובתפארת ישראל כתב:

"כי אין ספק שהתורה שנתן ה' יתברך הוא תיקון העולם הזה, ובשביל תיקון עולם הזה לישר בני-אדם אל תכלית הטוב שיהיו טובים בעולם הזה ויהיה מציאות עולם הזה כמו שראוי להיות, לכך נתן לנו תורה. וזה כי ה' יתברך ברא

43. עמוד יד.

44. לפי מה שראינו לעיל, אין הכוונה לעולם הפוך מהעולם הזה, אלא למדריגה חדשה שאליה יגיע העולם הזה.

45. פרק לד, עמוד קנו.

46. עמוד סג.

47. פרק יא, עמוד ע.

את העולם הזה, והעולם הזה הוא בעל חסרון בודאי... ולכך נתן התורה... הכל לסלק הרע מן העולם כדי שיהיה הבריאה בשלימות... כי התורה היא באה להשלים את העולם לסלק את חסרון עולם הזה"⁴⁸.

ובגבורות ה':

"כי התורה השלמת הנמצאים... כי תכלית שלמות העולם בתורה, ואם אין תורה אין כאן שלימות"⁴⁹.

וכן בפרושו לתורה כתב:

"כי ראשית כל הבריאה היא התורה, שהיתה נבראת קודם שנברא העולם אלפיים, ואין דבר נברא באחרונה רק ישראל, שהרי לא היתה אומה אחרונה לישראל, כי אדום ומואב נעשו לאומות קודם לישראל, וישראל באחרונה. ומפני שהתורה היא ראשית לכל ממנה נשתלשל הכל, ובשביל זה בשבילה נברא הכל, כמו האילן שהוא נטוע אינו גדל רק בשביל העיקר שהוא ראשיתו ובשבילו גדל, ומכל מקום תכלית גידול שלו להוציא פירות, ובשביל תכלית זה גדל וצמח, שאם אין הפרי שיצא בסוף לא היה גדל. וזהו שגורם גידול שלו, וכן ישראל שיצא באחרון מן כל הנבראים, והם שלימות כל העולם, ואז עמדה הבריאה, כי כבר הגיע התכלית והשלימות. לפיכך בשביל התורה נברא - שהוא הראשית והתחלה, ובשביל ישראל - שהם תכלית הכל... וכלל הדבר הזה שהעולם נברא בשביל דבר שהוא ראשית והתחלה לכל הבריאה, כמו התורה שהיה התחלה, כי מן התחלה נמשך הכל, וכן בשביל הדבר שהוא תכלית ושלימות הבריאה שבו יושלם הכל ובא בסוף, וזהו ישראל"⁵⁰.

ישראל והתורה, הם המפתח לפתוח פתח רחב דיו כדי לאפשר למעלה האלוקית הנברלת לפלס דרכה דרך עולם החומר, לעדנו, לשכללו ולרוממו ממציאותו החסירה.

השלוש בין חומר ורוח הוא שורש הסיכויים של עולם המיחל להיגאל, אבל גם שורש הסיכונים של נפילותיו, חטאיו ותחלואיו במשך שנות קיומו.

הגמרא במסכת שבת⁵¹ אומרת, שכשאדם מסיים את תפקידו בעולם הזה ונידון על מעשיו בבית דין של מעלה שואלים אותו כמה שאלות, שמתוכן ניתן לעמוד על שרש תפקידו של האדם:

"בשעה שמכניסין אדם לדין, אומרים לו: נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, עסקת בפריה ורבייה".

48. פרק מח, עמוד קעה.

49. פרק מו, עמוד קעז.

50. גור אריה בראשית פרק א אות ז, וכן בנצח ישראל פרק י, עמודים ס-סב. ועניין ה'ראשית' מבואר בהרחבה שם בפרק ג.

51. לא, א.

ומסביר המהר"ל מהו המכנה המשותף לשאלות אלו:

"כאשר בא האדם אל עולם הנבדל הבלתי גשמי לדין אז הדין על דבר זה אם היה נמשך אחר השכלי גם בעולם הזה הגשמי... ולכך כאשר האדם נפרד מן העולם הגשמי להיות נכנס במחיצת הנבדלים נותן הדין אם האדם בעולם שהיה בו נמשך אחר השכלי... כלל הדבר הדין בתחלה כאשר בא לעליונים אשר אינם בעלי גשם אם היה נמשך אחר הנשמה הנבדלת השכלית או היה נמשך אחר גופו הגשמי"⁵².

אם כן, תפקיד האדם לפעול בתוך עולם גשמי, אבל להיות מושפע ומונהג אחר נשמתו השכלית.

ח. להוסיף חטא על חטא ולתקן

אדם הראשון, שלא ידע להשיב על שאלת 'איכה', המשיך לדרדר את הבריאה לגלות נוספת. התוצאה של חטאו ניכרת בברכת הארץ, דווקא בארץ אותה היה צריך להעלות ממדרגתה החומרית. אבל לאחר שיתקן החטא תשוב הבריאה לקדמותה, וכך כותב המהר"ל ב"נצח ישראל"⁵³:

"וכן אומר: 'כי אם עוונותיכם הטו אלה וחטאותיכם מנעו הטוב מכם'⁵⁴ עד כאן. הרי הברכה מוכנת לה הארץ, אם לא היה החטא. ואם כן בזמן המשיח תהיה הברכה בארץ, כאשר הארץ מוכנת בעצמה. וכתוב: 'ונתנה הארץ יבולה'⁵⁵, לא כדרך שעושה עכשיו, אלא כדרך שעשתה בימי אדם. מנין אתה אומר שתהא השדה נורעה ועושה פירות בת יומא, תלמוד לומר: 'זכר עשה לנפלאותיו'⁵⁶, ואומר: 'תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע'⁵⁷, ביום שנורעה בו עשתה פירות. 'ועץ השדה יתן פריו'⁵⁸, לא כדרך שעשתה עכשיו, אלא כדרך שעשתה בימי אדם הראשון... ואומר: 'עץ פרי עושה פרי למינו'⁵⁹, בו ביום היה עושה פירות. מנין שאף העץ עתיד להיות מאכל? תלמוד לומר: 'עץ פרי'... מנין שאף אילני סרק עתידין להוציא פירות? תלמוד לומר: 'ועץ השדה יתן פרי'. הרי כי לעתיד, כאשר יסתלק החטא מבני האדם, האדמה אשר אררה השם בשביל חטא האדם תחזור לקדמותה ולברכתה, כאשר היה קודם שחטא האדם... כולם

52. פרק כט, עמוד קמ.

53. פרק נ, עמוד קצב.

54. ירמיה ה, כה.

55. ויקרא כו, ד.

56. תהילים קיא, יד.

57. בראשית א, יא.

58. ויקרא כו, ד.

59. בראשית א, יא.

בעתיד בהסתלק החטא יסולק מהם גם כן החסרון, ויתברכו להוציא בכל יום ויום, והארץ תוציא דברים אשר הם שלימי בריאה".

אך לפי זה נמצא שלאחר 6000 שנה, אנו חוזרים לנקודת הפתיחה של האדם, שאומנם תוקן חטא אדם הראשון אך לא התקדמנו כלל.

ט. תשובת גלות העולמות

למעשה, אנו צריכים לשאול שאלה נוספת⁶⁰:

האם תפקיד האדם לרומם את העולם הזה למדרגת עולם הבא, או שהקב"ה מצעיד את העולם על פי תוכניתו אל העולם הבא ותפקיד האדם לא להפריע?

בפרק נא כותב המהר"ל:

"אדם הראשון לא היה לו השלמות רק מצד גופו החמרי, אבל לעתיד יהיה השלמות הן מצד גופו החמרי, הן מצד הצורה"⁶¹.

גם אדם הראשון נברא שלא בשלמות, והסיבה מבוארת בפרק ג: "כי הנברא מצד שהוא עלול הוא חסר וצריך השלמה"⁶². ותוספת ביאור בספר גבורות ה', שם מבאר המהר"ל, שאפילו אברהם שהוא שרש לכל הנבראים נברא חסר, שרק הקב"ה הוא שלם לגמרי:

"ודבר זה לא תמצא כי אם בו יתברך שהוא עיקר הכל, והוא אחד שאין צריך להשלמה"⁶³.

אם כן, בודאי שיש לאדם נמה להתקדם, אלא שכל התקדמות האדם משולבת בתוך התוכנית האלוקית של הבריאה, הצועדת צעד אחר צעד בדרך להשלמתה ותיקונה לעתיד לבא. ובפרק כז מבאר המהר"ל, שעולם הזה אורכו 6000 שנה המחולקים לאלפיים שנות תוהו, ואלפיים שנות תורה ואלפיים שנות משיח, וכל חלק מהזמן הנ"ל מיוחד לעניין מסוים, ולכן רק לאחר אלפיים שנות תוהו אפשרית נתינת התורה, וכן ביאת משיח אפשרית רק מתחילת אלפיים שנות משיח, וכך כותב המהר"ל:

"אבל קודם זה או אחר זה לא היה אפשר בקבלת התורה אפילו על ידי משה רבינו עליו השלום, כי אלו ב' אלפים מיוחדים לתורה... וכן ב' אלפים ימי המשיח, רצה לומר שהם מיוחדים למשיח. אבל קודם לכן אי אפשר שיבוא משיח בשום אופן בכל תשובה ומעשים טובים בעולם, רק באלו ב' אלפים אחרונים הם ימי המשיח, שהזמן האחרון הוא מיוחד אל ביאת המשיח... שיהיה מאחד את הכל הוא באחרית הימים שהוא השלמת ימי עולם"⁶⁴.

60. מעין השאלה ששאלנו בראשית המאמר.

61. עמוד קצה.

62. עמוד טז.

63. פרק ט, עמוד נח; חידושי אגדות חלק ב, מסכת נדרים, עמוד י.

64. פרק כז, עמוד קלה.

נמצא שהאדם פועל בבחירתו בתוך מערכת מתוכננת, וביחד עם הקב"ה מרומם את המציאות וגואל את העולם".

ולאן ימשיך העולם לאחר 6000 שנות קיומו? אומר המהר"ל, שזהו תפקיד מלך המשיח, להמשיך לרומם את העולם הזה למדרגת ימות המשיח, ומשם לתחיית המתים ועד לשיא - עולם הבא -

ו"ימי המשיח אינו רק שעל ידה יזכו למדריגה יותר עליונה. כי אי אפשר שיזכה האדם ממדריגה הפחותה, הוא העולם הזה, למדריגה עליונה הוא מדריגת תחית המתים ועולם הבא כמו שאמרנו למעלה. (שהעולם הזה מתקדם מאלפיים שנות תוהו לאלפיים שנות תורה ומשם לאלפיים שנות משיח ומשם לימות המשיח ורק לבסוף ימות עולם הבא, ואי אפשר לקפוץ מיד לשיא המדריגה אלא צריך לעבור כמה שלבים). ולכך תחילה יקנו המעלה הזאת שהוא ימי המשיח, ואחר כך יקנו המדריגה היותר עליונה, וזהו ענין המשיח להעלות המציאות ממדריגה למדריגה וממעלה למעלה".

וכן בפרק כח, כותב המהר"ל:

"כי אין המשיח רק שיקנו מעלה ומדריגה יותר עליונה הוא מדריגת עולם הבא".

חטא אדם הראשון היה 'מוכן' והמצב קודם חטאו הוא סימון המטרה אליה צריכה האנושות, העולם, להגיע. חטא אדם הראשון גילה שהמציאות לא הייתה בשילה לקלוט אור כל כך גדול, לכן הקב"ה גנו אור זה לצדיקים לעתיד לבוא". אם נתבונן בכל שלבי הבריאה, נגלה סדקים הנובעים מכך שהעולם אינו בשל עדיין לקליטת האור הגדול, ולכן התוצאה היא חטא⁶⁵ - גימוד

65. עיין לעיל הערה 3.

66. פרק כח, עמוד קלו.

67. עמוד קלח.

68. תפארת ישראל פרק כה, עמוד עו: "ולא בלבד כניסתו לגן עדן שלא היה במקרה... רק אף יציאתו משם היה שלא במקרה, שלא תאמר כי בשביל שחטא האדם במקרה גורש מגן עדן. שדבר זה אינו גם כן, שמאחר שעל ידי שחטא האדם היה בעולם דבר חדש שהגיעה המיתה לבני האדם, ודבר זה לא יתכן שיהיה במקרה כמו שיתבאר, ולכך אף היציאה מגן עדן לא היה במקרה רק מוכן היה האדם לחטאו". כאן המקום לחדד את ההבדל בין 'מחוייב' ל'מוכן'. 'מחוייב' מוביל למצב בלתי נמנע, אבל 'מוכן' מגלה על נטיה קיימת אך ניתנת לשליטה. לכן מדגיש המהר"ל שאדם הראשון היה מוכן לחטא - קיימת בו נטיה חזקה לחטוא, אך אדם הראשון היה יכול שלא לחטוא, שאם לא כך כיצד קביעה זו עולה בקנה אחד עם הבחירה החופשית שיש לאדם? כנגד הנטיה לחטוא נתבע האדם לגייס את כל רצונו וכוחותיו, כדי להתגבר על המשיכה החזקה לחטא. ואם נפל האדם, הרי זה מפני שלא השקיע את כל המאמץ שנדרש ממנו. או זקוק הוא להתבררות שתחשל אותו ותאפשר לו להגיע ליכולת קלה יותר של התגברות. וכשהאדם לא זוכה לגאול את העולם, או יש צורך ב'התאמת' העולם אליו, כמבואר בהמשך דברינו.

69. חגיגה יב, א.

70. אין הכוונה למעשה שלילי כפי שרגילים לפרש את המילה 'חטא', אלא להחטאה של המטרה, לסטיה מהתכנית הראשונית.

האור לשם יכולת קליטתו בכלים מצומצמים. (חטא הלבנה⁷¹, חטא הארץ⁷², שחיטת נקבת הלוי⁷³, הקב"ה רצה לברוא עולם במידת הדין⁷⁴, לוחות ראשונים נשברים⁷⁵, משה מכה את הסלע⁷⁶ ועוד) בכל פעם שרצו להביא לעולם 'גאולה' קודם זמנה, כשהעולם לא היה בשל, ארע שבר, המציאות נסדקה.

נפילה ברשת הייאוש היא המסקנה ההפוכה אליה אמור העולם להגיע, שכן עצם הנפילה מייצגת לעולם את האתגר הבא, אותו הוא צריך להשיג על ידי העלאת העולם לגובה חדש בו יהיה מסוגל לקלוט 'אורות' גדולים יותר.

'תשובת גלות העולמות' היא תשובתם של שלושה מעגלים, שמעולם לא היו קיימים בשלמותם, ולכן שייכת לגביהם התשובה, אותה תשובה שקדמה לעולם". ואלו הם: עולמו של האדם, עולמו של עם ישראל והעולם הזה. רק למי שיש סבלנות לתהליכים מתמשכים, יש סיכוי וזכות להיות שותף, מבין ומזדהה בעולם הצועד לאיטו בעליות ומורדות - אבל תמיד קדימה, לקראת שלמותו ומעברו אל ה'בא'.

ומה מתאים יותר לסיום, מהמילים בהם חותם המהר"ל את ספר 'נצח ישראל':

"כי גאולתינו העתידה שאין מעלה יותר עליונה עד שעל הגאולה העתידה ראוי שיריעו שמים ויריעו תחתיות ארץ, כי היא שלימות העולם בכלל... שאז יהיה שלימות העולם, כי שלימת ישראל הוא שלימת שמים וארץ... יהי רצון שנזכה לישועתו ונתזה בשוב שכינתו, ואף נשורר על חסדו ועל אמונתו, וימלא פינו תהילתו על רוב טובתו, אמן כן יהי רצון במהרה בימינו".

71. חולין ס, ב.

72. בראשית רבה פרשה ה, ט.

73. בבא בתרא עד, ב.

74. בראשית רבה פרשה יב. והשווה לדברי רש"י על המילים "ברא אלוקים" בבראשית א, א.

75. שמות לב, יט.

76. במדבר כ, יא.

77. נדרים לט, ב. ועיין בגבורות ה' פרק ע, עמוד שכא; וכן גור אריה על פרשת בראשית.